

Науковий вісник Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького.

Серія: Економічні науки

Scientific Messenger of Lviv National University
of Veterinary Medicine and Biotechnologies.

Series: Economical Sciences

ISSN 2519–2701 print

<https://nvlvet.com.ua/index.php/economy>

doi: 10.32718/nvlvet-e10103

UDC 338.2

Shadow economy in Ukraine and its determinants

Y. S. Yanishin, R. P. Dudyak, O.-V. M. Vovk

Staropolska Academy of Applied Sciences in Kielce, Lviv, Ukraine

Article info

Received 19.08.2023

Received in revised form

04.10.2023

Accepted 12.10.2023

Staropolska Academy of Applied
Sciences in Kielce representative
office in Lviv,
Bohdana Chmelnitskyoho Str., 212,
Lviv, 79037, Ukraine.
Tel.: + 380637082829
E-mail: sts@wiv@gmail.com

Yanishin, Y. S., Dudyak, R. P. & Vovk, O.-V. M. (2023). Shadow economy in Ukraine and its determinants. Scientific Messenger of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies. Series: Economical Sciences, 25(101), 22–30. doi: 10.32718/nvlvet-e10103

The article examines various definitions of the shadow economy, its essence, the causes of its occurrence and destructive results for the country's economic development. Various interpretations of this concept by domestic and foreign scientists have been studied. Various methods of determining the level of shadowing of the economy have been studied. A comparative analysis of indicators of economic toning of Ukraine from 2010 to 2021 with individual European countries was conducted. Indicators of shadowing of the economy are highlighted. The 10 main determinants of the shadow economy and the method of their influence on the level of toning of the economy have been determined. Attention is drawn that the high level of taxation is one of the key determinants for the existence of the shadow sector of the economy. Attention is focused on the phenomena of bureaucracy and corruption in state structures, the state of the labor market, which is dominated by illegal employment and calculation in envelopes, electronic commerce, which creates wider opportunities for tax evasion, powerful pressure from oligarchs who lobby in their own interests with for the purpose of personal entrepreneurship, smuggling of goods by self-employed persons, illegal import of goods under the guise of humanitarian aid from military operations and evasion of customs clearance of goods imported into the territory of Ukraine. It is noted that this state has a negative impact on the economic development of the country, generating destructive results. The authors formulated proposals for reducing the impact of the named determinants on reducing the level of shadowing of the country's economy in the future. These measures may include optimization of the taxation system, reduction of bureaucratic barriers, fight against corruption and other policies aimed at supporting legal economic processes and stimulating activities in the legislative field. Also, the direction of the perspective of future research related to the evaluation of the results of the implementation of the recommendations.

Keywords: shadow economy, determinants, tax burden, state regulation, development of the official economy, electronic commerce, smuggling of goods, influence of oligarchs, money laundering

Тіньова економіка в Україні та її детермінанти

Я. С. Янишин, Р. П. Дудяк, О.-В. М. Вовк

Старопольська Академія Прикладних Наук в Кельце, м. Львів, Україна

У статті розглянуто різні визначення тіньової економіки, її сутність, причини виникнення руйнівних результатів для економічного розвитку країни. Вивчено різні трактування даного поняття вітчизняними та зарубіжними науковцями. Досліджено різні методи визначення рівня тінізації економіки. Проведено порівняльний аналіз показників тінізації економіки України з 2010 по 2021 рік з окремими країнами Європи. Висвітлено показники тінізації економіки. Визначено 10 основних детермінант тіньової економіки та спосіб їх впливу на рівень тінізації економіки. Звернено увагу на те, що високий рівень оподаткування є однією з ключових детермінант для існування тіньового сектору економіки. Акцентовано увагу на явищах бюрократії та корупції в державних структурах, стан ринку праці, на якому панує нелегальне працевлаштування і розрахунок у конвертах, електронній комерції, яка створює ширші можливості для ухиляння від оподаткування, потужний тиск олігархів, які лобіюють власні інтереси в цілях особистого бізнесу, контрабанді товарів самозайнятими особами, спричинене війною, нелегальне ввезення товарів під видом гуманітарної допомоги і уникнення розмитнення ввезених на територію України товарів. Зазначено, що даний стан справ суттєво негативно впливає на економічний розвиток країни, породжуючи руйнівні результати. Авторами сформовано пропозиції щодо зменшення впливу названих детермінант на зменшення рівня тінізації економіки країни на перспективу. Ці заходи можуть включати оптимі-

зацію системи оподаткування, зниження бюрократичних бар'єрів, боротьбу з корупцією та інші політики, спрямовані на підтримку легальних економічних процесів та стимулювання діяльності у законодавчому полі. Також вказаний напрямок перспектив для майбутніх досліджень пов'язаних з оцінкою результатів впровадження рекомендацій.

Ключові слова: тіньова економіка, детермінанти, тягар податків, державне регулювання, розвиток офіційної економіки, електронна комерція, контрабанда товарів, вплив олігархів, відмивання грошей.

Вступ

Впродовж останніх років Україна стикається зі значними проблемами, пов'язаними з тіньовою економікою. Термін “тіньова економіка” відноситься до нелегальних, неофіційних та недекларованих господарських операцій, які відбуваються поза офіційною системою оподаткування та регулювання державою. У результаті розпаду СРСР та відповідно командно-адміністративної системи утворився масштабний тіньовий сектор економіки. Ринкові реформи та лібералізація не змогли змінити це явище тому, що вони були недостатні в Україні. За різними оцінками 32-45 % економіки знаходилося в тіні до початку військової інтервенції. З початком повномасштабної війни обсяг тіньового сектору в Україні може становити близько 50 %. У даному контексті тіньова економіка є суттєвою перешкодою для сталого розвитку економіки України. Проблема тіньової економіки в Україні має широкий спектр наслідків, які негативно впливають на різні сфери суспільного життя.

По-перше, ця проблема призводить до значних втрат для державного бюджету. Оскільки тіньова економіка оперує поза системою оподаткування, багато господарських операцій залишаються недекларованими, що призводить до зменшення доходів держави та обмежує її можливості у фінансуванні соціальних програм, інфраструктурних проєктів та інших важливих ініціатив.

По-друге, тіньова економіка підриває рівність у суспільстві та підживлює корупцію. Недекларовані доходи та операції сприяють нерівному розподілу багатства, збільшують соціальну нерівність і сприяють виникненню незаконних механізмів обігу грошей та корупційних схем. Це підриває довіру громадян до держави, знижує ефективність суспільних послуг і порушує правову систему.

По-третє, тіньова економіка має негативний вплив на бізнес-середовище та інвестиційну привабливість країни. Незаконна діяльність, яка відбувається в рамках тіньової економіки, створює непевність для бізнесу, підриває конкурентоспроможність та гальмує економічний розвиток. Це стає перешкодою для іноземних інвесторів, які охоче б вклали свої кошти в Україну, але стикаються з ризиками та невизначеністю, пов'язаними з тіньовою економікою. Це означає, що постійних контрактів на ринку праці дуже мало. Це, з одного боку, сильно знижує розмір заробітної плати через високу конкуренцію серед робітників у неформальному секторі, а з іншого обмежує можливість для кар'єрного зростання та підвищення добробуту. Неформальний сектор дозволяє себе прогнати населенню, але не дає можливості для повноцінного розвитку країни. Тут ще й ось у чому справа, поза легальним полем можливості працівника і підприємця вкрай обмежені, стійких контрактів немає, тому планувати свою діяльність у таких умовах вкрай складно,

адже ніяких довгострокових гарантій немає. Це збільшує транзакційні витрати, і замість розширення і створення більш складних процесів виробництва існує велика кількість мікропідприємств, що займаються найпростішими видами діяльності.

Таким чином, проблема тіньової економіки в Україні має системний характер та потребує невідкладних заходів. В умовах війни з росією детермінанти, що визначають рівень тіньової економіки, лише посилюються і призводять до зростання тіньового сектору до критичного рівня. З огляду на вищезазначене, тіньова економіка є однією з істотних загроз національній безпеці держави в економічній сфері, тому актуальним є пошук основних методів та важелів визначення детермінантів тіньової економіки та напрямів їх мінімізації як важливих передумов для забезпечення економічної безпеки держави та сталого розвитку країни.

Дослідження проблем тіньової економіки відображено у наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, а саме: Е. де Сото, Дж. Д. Сміта (Smith et al., 1985), О. Бутнік-Сіверського, В. Петренко, З. Варналія (Varnaliia et al., 2007), В. Франчука, С. Іщук, І. Гонтарева, В. Павлова, С. Корецької, З. Калініченко, М. Чайковської, Ю. Власенко, Т. Власенко, Т. Шматковської, І. Савченко, Ю. Ванькович, А. Доценко, Я. Семібратової, П. Пірнікози, С. Баранова, А. Іорданова, І. Тверда, Ф. Шнайдера (Schneider & Buehn, 2017), А. Бюн, та інших. Але попри велику кількість публікацій та їх високий рівень, теоретичного опрацювання з досліджуваної проблеми, питання детермінантів як загальносвітових, так і місцевих, які створюють умови для існування широкого сектору тіньової економіки в Україні та їх впливу, а також шляхів їх усунення, залишаються мало дослідженими та актуальними для нашої держави. Також багато питань з проблематики тіньової економіки є дискусійними та не мають однозначного визначення.

Метою статті є визначення основних детермінантів впливу на рівень тіньової економіки в Україні з метою подальшої їх мінімізації.

Відповідно до мети поставлено наступні завдання: розкрити сутність дефініції “тіньова економіка”; визначити ключові детермінанти, які впливають на тінізацію економіки; сформулювати пропозиції щодо мінімізації негативного впливу визначених детермінантів.

Матеріал і методи досліджень

У процесі дослідження застосовувалися такі методи, як: монографічний – при теоретичному обґрунтуванні поняття “тіньова економіка”; економіко-статистичний, графічний – при оцінці динаміки рівня за методами обчислення та порівняння податкових тягарів серед різних країн Європи, наукового узагальнення – при узагальненні особливостей впливу досліджених детермінантів на рівень тіньової економіки в

Україні. Інформаційною базою дослідження слугували статичні дані Державної служби статистики України, наукові праці вітчизняних і зарубіжних авторів, електронні ресурси, представлені в мережі Інтернет, результати власних досліджень авторів тощо.

Результати та їх обговорення

Єдиного визначення поняття “тіньова економіка” немає донині. Інколи тіньову економіку називають “чорною”, “прихованою”, “неофіційною економікою”, “паралельною економікою”, “економікою чорного ринку”, “другою економікою”, “фіктивною економікою”, “підпільною економікою” та багато інших визначень. У різних країнах дослідники подають різні визначення цього явища.

Визначення Дж. Д. Сміта, за яким тіньова економіка – це ринкове виробництво продукції та надання послуг як законне, так і нелегальне, що уникає відображення в офіційному ВВП (Smith et al., 1985).

На думку З. С. Варналія, тіньова економіка – складне соціально-економічне явище, яке представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих (як протиправних, так і законних, але аморальних) економічних відносин між суб’єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутків за рахунок приховування доходів та ухилення від сплати податків (Varnaliia et al., 2007).

Відповідно до наказу “Про затвердження методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки” існує таке визначення тіньової економіки – незареєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб’єктів господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від

сплати податків, зборів (обов’язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо). У даному документі надаються основні способи визначення тіньової економіки які включають: метод “витрати населення – роздрібний товарооборот”, фінансовий метод, монетарний метод, електричний метод, а також метод збитковості підприємств (Pro zatverdzhennia metodychnykh rekomendatsii..., 2009).

На практиці існує набагато більше методів обчислення тінізації економіки. Причиною існування такої широкої методології є те, що всі ці методи подають різні кількісні оцінки тіньової економіки, а кожен метод розрахунку рівня тіньової економіки охоплює певну сферу національної економіки (з відповідно різною часткою в ній нелегального сектору).

Аналізуючи дані рис. 1, в період з 2010 по 2021 роки рівень тінізації економіки України коливався в межах від 32 % до 36 % за даними Міністерства фінансів України. Найменший рівень тіньової економіки в Європі за даними World Economics, у Швейцарії з показником 7.5 % (World Economics, 2022). Можна припустити, що це “природний рівень тінізації”. Якщо б в Україні був такий же фактичний показник тінізації економіки, як і у Швейцарії на момент 2021 року, тоді можна допустити, що бюджет країни був би на 24,5 % більший від існуючого показника.

У 2023 році різні експерти оцінюють, що показник тіньової економіки, як і попередній, становитиме близько 50 %. Якщо “природний рівень тінізації” у вигляді Швейцарського становить 7,5 %, тоді можна допустити, що бюджет України недоотримав 42,5 %.

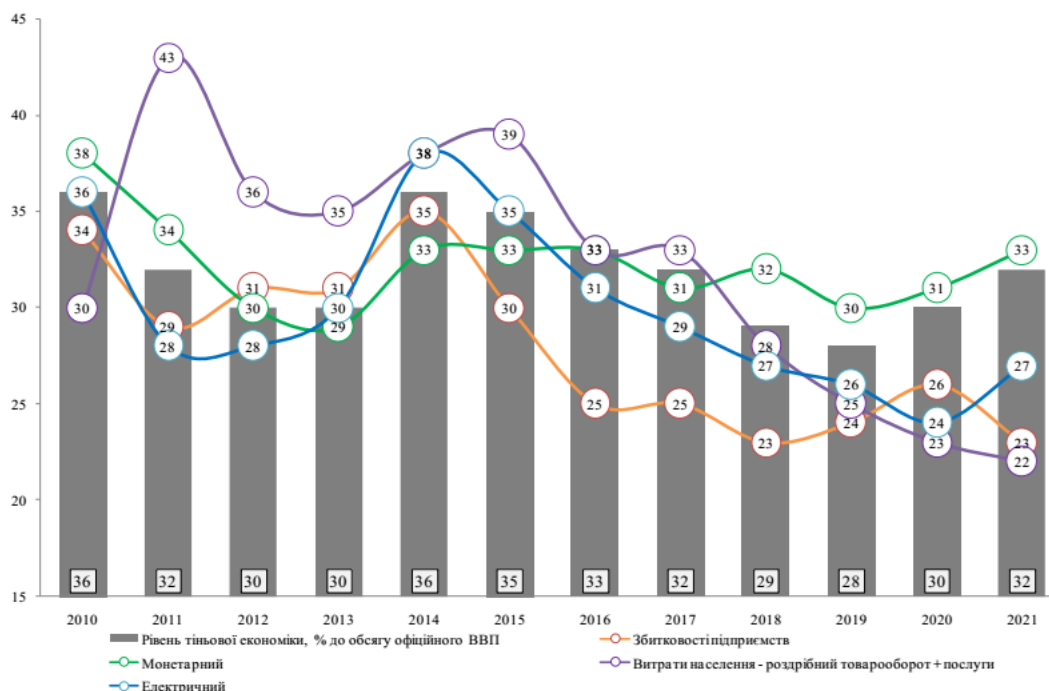

Рис. 1. Динаміка рівня тіньової економіки за окремими методами, % від обсягу ВВП

Джерело: (Ministerstvo ekonomiky Ukrainy, 2022)

Доходи держбюджету 2023 року передбачено у сумі 1329,3 млрд грн. З цього можна стверджувати, що Україна якби мала такий же рівень тіньової економіки, як і у Швейцарії, тоді бюджет становив би на 564,9 млрд грн більше. Ця сума дорівнює приблизно половині видатків на національну безпеку і оборону або ж ці кошти могли б повністю покрити витрати на соціальний захист та забезпечення і на 83,6 % на охорону здоров'я.

Отже, тіньова економіка визначається як система соціальних, економічних і правових відносин між індивідуальними особами, групами осіб та інституціональними суб'єктами, пов'язаних з виробництвом, розподілом, перерозподілом, обміном і споживанням

матеріальних благ та послуг. Вона представляє собою форму господарської діяльності підприємства, результати якої не враховуються з різних причин, не підлягають державному контролю та оподаткуванню, а також можуть бути спрямовані на отримання прибутку шляхом порушення законодавства. Однак необхідно розуміти, що тіньова економіка завжди існує паралельно з основною економікою, можливо, інколи сплітаючись з нею, її неможливо повністю позбутись, побачити, але можна зменшити та контролювати, якщо визначити детермінанти цього явища і мінімізувати їх. Основні детермінанти що впливають на обсяг тіньової економіки в Україні показані на **рис. 2**.

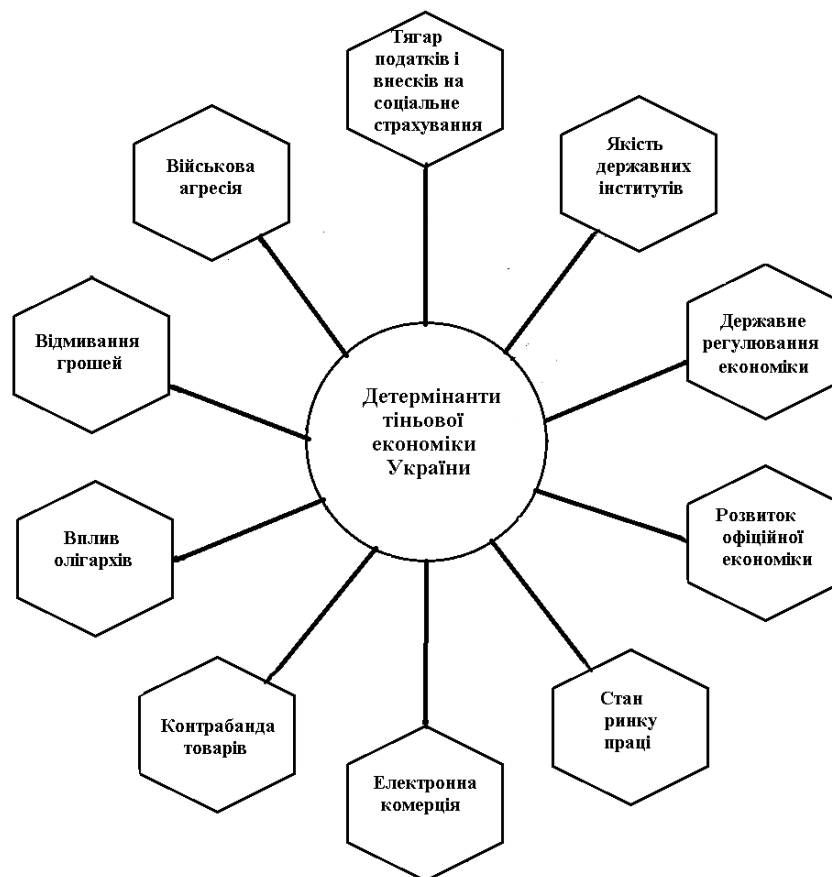

Рис. 2. Детермінанти тіньової економіки України

Джерело: досліджено і адаптовано на основі (Schneider & Buehn, 2017)

Розглянемо кожен із детермінантів.

1. Тягар податків і внесків на соціальне страхування. Високий рівень оподаткування, що вносять платники податків, є основною детермінантою для існування тіньового сектора економіки. Кожне підприємство метою свого існування вважає отримання прибутку. Тому появляється стимул – вести свою діяльність у тіні. На величину цього стимулу впливає податковий тягар та соціальні внески. За даними World Population Review (World Population Review, 2021) в Україні доволі низький рівень податкового тягаря, тому це неосновний чинник існування тіньового сектора. За даними Світового Банку в Україні станом на 2021 рік соціальні внески становили 21,5%, в Естонії 32,2%, у Польщі 38,1% і відповідно у Франції 38,1%

(The World Bank Group, 2021). З цих даних можна також зробити висновок, що цей фактор також не є суттєвим.

Зростання тіньової економіки може призвести до зменшення доходів держави, що своєю чергою, призведе до зниження якості та кількості товарів і послуг, що надаються державою. Зрештою, це може спричинити підвищення податкових ставок для компаній і фізичних осіб, навіть якщо якість суспільних благ (таких як громадська інфраструктура) і управління продовжує погіршуватися. Результат – ще сильніший стимул брати участь у тішовій економіці. У світовій практиці країни з вищими податковими надходженнями, досягнутими шляхом зниження податкових ставок, мають менший рівень тіньової економіки. У

контексті цього необхідно додати, що дотримання податкового законодавства обумовлюється не лише розміром загального тягаря податків і внесків на соціальне страхування, а й психологічним податковим контрактом, який передбачає права та обов'язки платників податків і громадян, з одного боку, а також держави та її податкових органів, з іншого боку. Платники податків більш схильні сплачувати податки чесно, якщо в обмін отримують цінні державні послуги. Однак платники податків у формі великих та середніх підприємств мають додаткові стимули працювати в тіньовому секторі, або ж подавати неправдиву звітність у випадку, якщо основний тягар податків є направлений на них. Це фокусування проявляється у найбільш великих підприємств за розміром. В основ-

ному це проявляється за допомогою різноманітних пільг та спрощених систем оподаткування для малих підприємств. В Україні ж оподаткування має два види: у формі загальної системи оподаткування та спрощеної системи. Ставлення податкових органів до платників податків у цьому контексті також відіграє важливу роль. Якщо до платників податків ставитись як до партнерів у податковому контракті, а не як до підлеглих в ієрархічних відносинах у вигляді системи, в якій залежно від розміру підприємства існують різні форми оподаткування, платникам податків буде легше дотримуватись зобов'язань психологічного податкового контракту, що проявляється як податкова мораль.

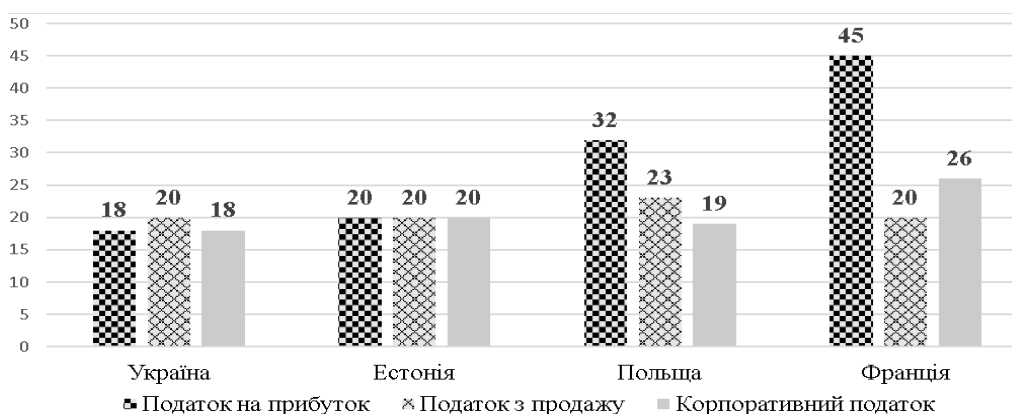

Рис. 3. Порівняння податкових тягарів

Джерело: побудовано за даними (World Population Review, 2021)

Отже, краща податкова мораль і сильніші соціальні норми можуть зменшити ймовірність того, що підприємці працюють підпільно, але в Україні незалежно від розміру підприємств та форми оподаткування можна доволі часто почути наступне ... “навіщо платити, якщо вони там все розкрадуть”. Причиною такого ставлення платників податків є те, що вони не відчувають, що їхні кошти будуть витрачені на надання державою цінних послуг, а також високий рівень корупції на місцях, що проявляється в проблемі неясних державних інститутів.

2. Якість державних інститутів. Якість державних установ є ще одною ключовою детермінантою розвитку тіньового сектора. Зокрема, ефективне та дискреційне застосування урядом податкового кодексу та нормативних актів відіграє вирішальну роль у прийнятті рішення, чи працювати підпільно, тим паче, якщо у країні існує слабо розвинута економіка та важкий фактичний тягар податків та нормативних актів. Бюрократія з корумпованими чиновниками, як правило, пов'язана з великою неофіційною діяльністю, тоді як високий рівень верховенства права через забезпечення прав власності та виконання контрактів збільшує переваги офіційності. За даними Transparency International у рейтингу індексу сприйняття корупції Україна займає 122 місце з 180 (Transparency International, 2021). А також 74 місце з 139 у індексі верховенства права за даними (World Justice Project, 2021). Щодо індексу прав власності Україна зайняла 106 з 129 за даними (Property Rights

Alliance, 2021). Тому це є суттєвою детермінантою існування тіньового сектора.

Якісні державні інститути відіграють також важливу роль у стримуванні потенційного ухилення від податків. Попри сильну увагу до стримування в політиці боротьби з тіньовою економікою та однозначне уявлення традиційної економічної теорії про недотримання податкового законодавства, емпіричні дослідження напрочуд мають малий вплив на політику стримування. Це пояснюється тим, що на міжнародному рівні немає даних про юридичну базу та частоту перевірок навіть для країн Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Такі дані важко зібрати, законодавча основа є досить складною, розрізняючи штрафи та покарання відповідно до тяжкості правопорушення та справжнього доходу порушника податкові органи не розкривають, не досліджують стан справ та частоту інтенсивних перевірок. Невелика кількість наявних емпіричних даних демонструє той факт, що штрафи та покарання не мають негативного впливу на тіньову економіку, а суб'єктивно сприйнятий ризик виявлення цього явища має. Для того, щоб “тіньовики” відчували та сприймали ризик покарання як стимул для виходу з тіньового сектору, необхідні якісні інститути, низький рівень корупції та високий індекс верховенства права, щоб державні органи могли якісно виконувати свою роботу. Важливу роль в цьому відіграє частота перевірок податкової служби, а вона, на жаль, на час війни зменшилась до мінімуму.

3. Державне регулювання економіки. Регулювання ринку праці чи торговельні бар'єри є ще одним важливим фактором, який зменшує свободу вибору для підприємців в офіційній економіці. Вони призводять до значного зростання вартості робочої сили в офіційній економіці, таким чином, створюють ще один стимул для роботи в тіньовій економіці. Країни з більш жорстким регулюванням, як правило, мають більшу частку тіньової економіки в загальному ВВП. Особливо правозастосування, що є ключовим фактором для тягара, що покладається на фірми та окремих осіб, спонукаючи їх працювати в тіньовій економіці. У державному регулюванні Україна займає 108 місце з 192 за даними ([TheGlobalEconomy, 2021](#)). Це відповідно відіграє важливу роль в тінізації економіки. У деяких країнах світу легалізованими для відкритої економіки є придбання і володіння зброєю, торгівля і вживання марихуани, проституція. Деякі прояви всіх цих явищ існують і в Україні.

У рамках цього дермінанту є економічні сфери в Україні, які держава могла б оподатковувати, бо вони існують у тіньовому секторі. Серед них можна виділити наступні: володіння зброєю, вживання та офіційну торгівлю деякими наркотичними засобами. Усі вони становлять потенційно “великий чорний ринок”, який держава у майбутньому могла б вивести з тіні за допомогою легалізації. У якісь мірі причиною існування цього “ринку” є військова агресія росії.

Для лібералізації і відкритості окремих сфер тіньової економіки спершу потрібно зменшити вплив корупції та підсилити верховенство права. Помірне і помірковане оподаткування багатьох послуг, в тому числі медичних, дозволить позбутись можливості їх “купувати”. У випадку легалізації зброї також потрібні сильні державні інститути, тому що при високому рівні корупції у майбутньому будуть продовжувати “купівлю” довідки про психологічний стан особи. Якщо до війни можна було взяти, до прикладу, Чеський досвід в цьому питанні, тоді після війни необхід-

но взяти досвід Швейцарської моделі, тому що велика кількість зброї опиниться на “чорному ринку”, а вилучити її у населення буде важко. Щодо марихуани повна її легалізація в даних проблемних умовах може принести більше шкоди для здоров'я громадян, ніж користі для бюджету. Тому на даному етапі необхідно провести лише легалізацію медичної марихуани.

4. Стан ринку праці. У переліку факторів ринку праці, що впливають на рівень тіньової економіки, можна виділити два основних: рівень безробіття та кількість самозайнятих осіб. Існує така соціально-економічна закономірність: чим вищий рівень безробіття, тим вища ймовірність працювати в тіньовій економіці за інших рівних умов. За даними Світового банку рівень безробіття в Україні у 2021 році становив 9,8 %, а в країнах Європейського Союзу 7 % ([The World Bank Group, 2021](#)). Ця закономірність обумовлена тим, що доволі часто населення обліковується як безробітне, хоча і надалі продовжує свою трудову діяльність. Також є ще самозайняті особи, які визначаються в податковому кодексі як – платники податку, які є фізичними особами - підприємцями або провадять незалежну професійну діяльність за умови, що така особа не є працівником іншої підприємницької чи незалежної професійної діяльності ([Podatkoviy kodeks Ukrainy, 2023](#)). Є закономірність: чим більше людей є самозайнятими, тим більше можливостей вони мають для виконання різних видів діяльності у сфері тіньової економіки, припускаючи, що інші фактори залишаються незмінними. Причиною такого явища є те, що самозайнятих осіб складніше обліковувати та відстежити за поданням правдивої їх звітності.

5. Розвиток офіційної економіки. Розвиток офіційної економіки є ще одним ключовим фактором тіньової економіки. Чим нижчий рівень зростання ВВП, тим вищий стимул працювати в тіньовій економіці за інших рівних умов ([рис. 4](#)).

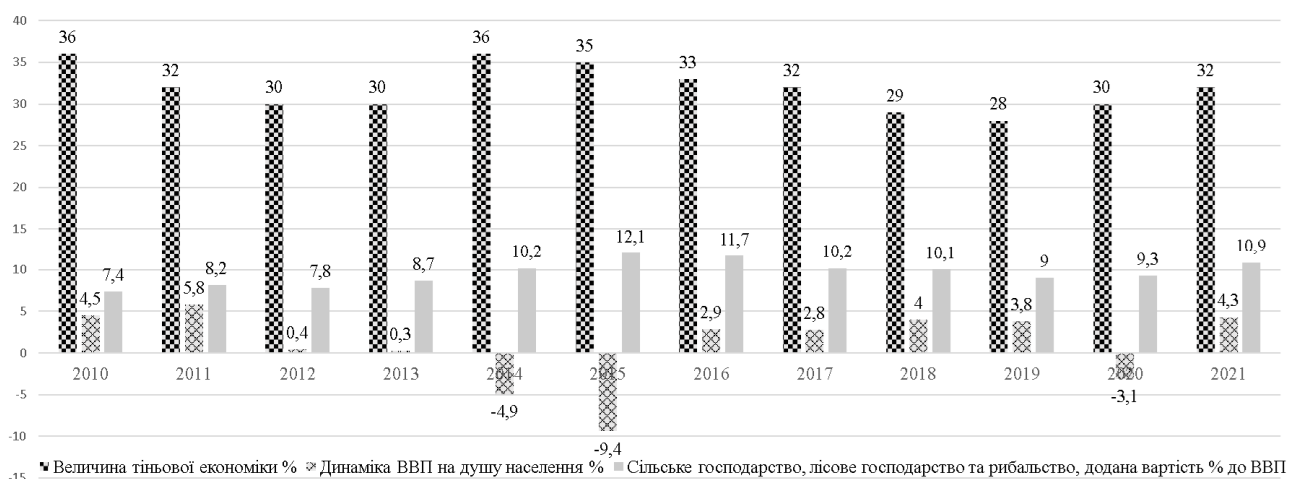

Рис. 4. Співставлення динаміки: розміру тіньової економіки від обсягу офіційного ВВП; ВВП на душу населення та доданої вартості сільського господарства, лісового господарства та рибальства у % до ВВП
Джерело: побудовано за даними ([The World Bank Group, 2022](#))

За період з 2010 по 2021 роки стійкого, динамічно зростаючого економічного розвитку в Україні не було. ВВП на душу населення був вибраний для кращо-

го відображення становища, тому що відбувається депопуляція. Ознакою слабого розвитку економіки України був той факт, що в структурі ВВП відносно

велику частину займають усі види діяльності, які входять в первинний сектор економіки. Великий показник аграрного сектора у цьому контексті доволі часто є детермінантою тіньової економіки. Практика свідчить, що чим більший аграрний сектор, тим більше можливостей працювати в тіньовій економіці за інших рівних умов. В Україні обсяг сільського господарства, лісового господарства та рибальства у доданій вартості ВВП становить 10,9 % в Європейському Союзі 1,6 %. Цей показник можна було оправдати родючими чорноземами в Україні, але статистичні дані свідчать про те, що урожайність зернових з одного гектара становить 5453 кілограми, а в країнах ЄС вона становить 5666 кг з 1 га. (*The World Bank Group, 2021*). З цього можна зробити висновки, що в Україні існує обширний та не зовсім ефективний аграрний сектор, який є, на жаль, одним з детермінант тіньової економіки.

6. Електронна комерція. Один з секторів тіньової економіки, що в останні роки невгамовно розвивається під впливом технологічного прогресу та збільшенням користувачів інтернету є електронна торгівля. Вона не є одною з детермінант, а лише створює ширші можливості для ухиляння від оподаткування. Існує безліч проблем у нормативно-правовому забезпеченні оподаткування інтернет-комерції, адже вона володіє унікальністю процесу здійснення, а саме відсутністю географічних кордонів, місць проведення угод та появи нових платіжних систем. Усі ці проблеми посилюються слабкістю державного апарату, що не в змозі здійснювати контроль у цій сфері. Як результат, окремі суб'єкти економічної діяльності знаходять різні шляхи ухиляння від сплати податків, зокрема, вони уникають державної реєстрації підприємницької діяльності та не вносять доходи, отримані від ведення інтернет-бізнесу, у податкові декларації, що у свою чергу призводить до втрати податкових надходжень до бюджету країни та зростання тіньової економіки.

7. Контрабанда товарів. Україна має митні перешкоди для переміщення товарів з країнами Європейського Союзу та слабкі державні інститути з високим рівнем корупції на митниці, що створює умови для існування тіньової економіки. За даними Інституту соціально-економічної трансформації та Центру соціально-економічних досліджень CASE-Україна втратила від контрабанди та “сірого імпорту” для бюджету країни від 226 до 380 мільярдів гривень (*Dubrovskiy et al., 2021*). Також для мешканців прикордонних районів контрабанда товарів є “привабливою” альтернативою легальному працевлаштуванню або підприємництву. Це створює проблеми для оподаткування, бо велика частина населення, яка зайнята в цьому “бізнесі”, є безробітними або не декларують свої доходи.

8. Вплив олігархів. В Україні, на відміну від багатьох країн з низьким рівнем тіньової економіки, великі підприємства мають більше можливостей для ухиляння від оподаткування. Причиною цього є значний вплив олігархів, що контролюють великі підприємства і відповідно лобіюють свої інтереси. Зв'язок цієї детермінанти з фактором якості державних інститутів створював явище в економіці держави, що перешко-

джало будь – яким реформам. Хоча і був прийнятий закон “Про запобігання загрозам національної безпеки, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)”, все же значного впливу на цю детермінанту він не справив. Більший тиск на вплив олігархів справили обставини непереборної сили у вигляді війни, наслідками якої стали значні втрати активів олігархів через бойові дії та створення телемарафону “Єдині новини” з каналів найбільшого покриття. Відтоді ці канали не можуть транслювати рекламу і відповідно заробляти на ній кошти, у режимі без зупинок ведуть інформаційне мовлення, яке в країні, що воює, має свої обмеження, У цій ситуації олігархи втратили монополію на телебачення і тепер не впливають на суспільну думку. У контексті цієї детермінанти це мало велике значення, тому що олігархи зменшили свою роль у розвитку тіньової економіки. У даний момент у них обмежені фінансові ресурси, а також вплив через засоби масової інформації.

9. Відмивання грошей. При зменшенні впливу попередніх факторів загальний рівень тіньової економіки в Україні знизиться, але існують окремі види діяльності, що дозволяють заробляти неоподатковані грошові ресурси. За умови якщо буде здійснена лібералізація ключових напрямків торгівлі, обсяг грошових ресурсів, який захочуть відмивати, також зменшиться. Та все ж не всі види незаконної діяльності можна легалізувати та оподатковувати. Зароблені кошти нечесними «підприємцями» завжди тяжіють до повернення в офіційний кругообіг грошей у країні. Відмивання грошей в тіньовій економіці перешкоджає легалізації і оподаткування незаконних операцій, тому це зумовлює функціонування тіньового сектора загалом.

Основні інструменти відмивання грошей в тіньовій економіці включають приховування походження коштів, тобто відмивання грошей дозволяє злочинцям приховати походження своїх незаконних доходів. Це стає можливим завдяки перетворенню грошей на ніби то законні, що ускладнює виявлення джерела цих коштів для правоохоронних та контролюючих органів.

Забезпечення фінансування тіньового сектора, тобто відмивання грошей є важливим механізмом фінансування тіньової економіки. Легалізовані незаконні кошти можуть бути використані для інвестицій у нелегальний бізнес, оплату праці в тіньовому секторі та інших операцій, що збільшують обсяг і значення тіньової економіки. Зниження податкових доходів, тобто відмивання грошей, дозволяє уникати сплати податків на незаконно зароблені кошти. Це призводить до зменшення податкових доходів держави, оскільки тіньовий сектор традиційно уникає оподаткування, негативно впливаючи на фінансову стійкість та здатність держави надавати громадські послуги.

10. Військова агресія. Військова агресія в Україні виступає як окрема детермінанта та фактор, що посилює інші. Якщо розглядати її як окрему детермінанту, тоді цей чинник призводить до появи нових схем незаконного заробітку, як розкрадання гуманітарної

допомоги з метою її продажу на «чорному ринку». Ця детермінанта до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну створювала тіньову економіку у формі контрабанди товарами, яка здійснювалася на території що межує з ОРДЛО. Підсилювачем цього явища було зростання рівня безробіття, у зв'язку з переміщенням населення з зон бойових дій. В умовах повномасштабної війни значення цих всіх детермінант лише посилюються. Якщо рівень довоєнної тіньової економіки у 2021 році Міністерство економіки України оцінювало в 32-40 %, тоді з початком повномасштабного вторгнення росії різні експерти дають оцінку не менше 50 %. Проте необхідно розуміти, що в умовах війни наявні способи оцінки тіньової економіки можуть надавати спотворенні результати, як до прикладу електричний метод. У зв'язку з відключенням електроенергії та використанням споживачами власних електрогенераторів, стверджувати про точну оцінку в даних умовах не приходиться.

Висновки

Отже, тіньова економіка є, була та, на жаль, завжди буде існувати. Її не можливо повністю знищити, лише мінімізувати її вплив на рівень економіки. Непомірне податкове навантаження, великий обсяг внесків на соціальне страхування, існуючий бюрократизм та корупція державних інституцій, неефективне державне регулювання, прихований стан ринку праці, непрозорість офіційної економіки, нерегульована законодавчо електронна комерція, контрабанда товарів, високий рівень впливу олігархів, відмивання тіньових грошових коштів, зловживання ситуацією пов'язаною з військовою агресією і нерегульованістю волонтерства – це все детермінанти значного впливу на поглиблення тінізації економіки.

В умовах війни вплив цих детермінант ще більше посилюється і відповідно рівень тінізації економіки також. Проведення реформ для зменшення впливу основних детермінант тіньової економіки в умовах війни є складним і проблемним.

Перспективи подальших досліджень. Для ведення успішної боротьби з тіньовою економікою в післявоєнній Україні необхідно мінімізувати вплив її детермінант та інші чинники через реформи, які, насамперед, повинні включати боротьбу з корупцією (через переведення державних послуг та документації в електронну автоматизовану форму для зменшення впливу людського чинника) та проведення судової реформи. На наступному етапі необхідно здійснити перегляд чинного законодавства в частині спрощення правових основ ведення підприємницької діяльності та зменшення регулювання зі сторони держави.

В Україні необхідно провести повномасштабну податкову амністію. Для стимулювання процесів виходу з тіньової сфери після податкової амністії необхідно посилити відповідальність за недекларовані доходи та активи.

Для уникнення контрабанди товарів рекомендується усунути мита на більшість товарів між ЄС та Україною. Доцільно запровадити облік за касовими апаратами. Для цього у податковому кодексі варто

спростити правила, щоб він був доступніший для розуміння населенням. Для того, щоб протидія відмивання грошей була ефективною, необхідно стати повноцінним членом “Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей” та дотримуватись їхніх рекомендацій. Необхідно удосконалити законодавство в частині обмежень готівкових розрахунків та посилити відповідальність за недотримання його. Перспективи для майбутніх досліджень будуть пов'язані з оцінкою результатів впровадження перелічених вище рекомендацій.

References

- Agriculture, forestry, and fishing, value added (% of GDP) - European Union, Ukraine. (2021). The World Bank Group. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?end=2021&locations=EU-UA&start=2010> (data zvernennia: 24.07.2023).
- Cereal yield (kg per hectare) - European Union, Ukraine. (2021). The World Bank Group. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/AG.YLD.CREL.KG?end=2021&locations=EU-UA&start=2021> (data zvernennia: 24.07.2023).
- Corruption Perceptions Index. (2021). Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2021/index/ukr> (data zvernennia: 24.07.2023).
- Dubrovskiy, V., Cherkashyn, V., & Hetman, O. (2021). Porivnialnyi analiz fiskalnoho efektu vid zastosuvannya instrumentiv ukhylennia/unyknennia opodatkovuvannia v Ukraini: 2021. Tsentr sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen CASE Ukraina Instytut sotsialno-ekonomichnoi transformatsii. URL: <http://iset-ua.org/images/Doslidzennya-shem-2021-final.pdf> (data zvernennia: 24.07.2023) (in Ukrainian).
- Economies by Informal Economy Size. (2023) World Economics. URL: <https://www.worldeconomics.com/Rankings/Economies-By-Informal-Economy-Size.aspx> (data zvernennia: 24.07.2023).
- GDP per capita growth (annual %) – Ukraine. (2023) The World Bank Group. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD.ZG?locations=UA> (data zvernennia: 24.07.2023).
- Highest Taxed Countries. (2023) World Population Review. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/highest-taxed-countries> (data zvernennia: 24.07.2023).
- International Property Rights Index 2023 (2023). URL: <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/> (data zvernennia: 24.07.2023) (in English).
- Podatkovi kodeks Ukrainy (2023) URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (data zvernennia: 24.07.2023) (in Ukrainian).
- Pro zatverdzhennia Metodichnykh rekomendatsii rozrakhunku rivnia tinovoi ekonomiky vid 18 liut. 2009 r. N 123. (2009). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0123665-09#Text> (data zvernennia: 24.07.2023) (in Ukrainian).
- Regulatory quality index. TheGlobalEconomy. (2023). URL: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_regulatory_quality/ (data zvernennia: 24.07.2023).

- Schneider, F., & Buehn, A. (2018) Shadow Economy: Estimation Methods, Problems, Results and Open questions, *Open Economics*, 1(1), 1–29. DOI: 10.1515/openec-2017-0001.
- Smith, J. D. (1985). Market Motives in the Informal Economy. *The Economics of the Shadow Economy*, 15, 161–177. DOI: 10.1007/978-3-642-88408-5_10.
- Social contributions (% of revenue) - Ukraine, Poland, Estonia, France. (2021). The World Bank Group: URL: <https://data.worldbank.org/indicator/GC.REV.SOCL.ZS?end=2021&locations=UA-PL-EE-FR&start=2021> (data zvernennia: 24.07.2023).
- Tendentsii tinovoi ekonomiky (2022). Ministerstvo ekonomiky Ukrainy. URL: <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=c384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (data zvernennia: 24.07.2023) (in Ukrainian).
- Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate) - European Union, Ukraine. (2021). The World Bank Group. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?end=2021&locations=EU-UA&start=2021> (data zvernennia: 24.07.2023).
- Varnaliia, Z. S. (2009). *Ekonomichna bezpeka: navch. posib.* Kyiv. Znannia (in Ukrainian).
- WJP Rule of Law Index (2021) World Justice Project. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2021/Ukraine/ranking> (data zvernennia: 24.07.2023).